

ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՄՄ

ՄԿՐՏԻՉ ԽԵՐԱՆԵԱՆԸ՝ ԳՐԻՎՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ «ՄԱՏԵՆԱ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ ԹԱՐԳԱՆՍԻՉ

Նայ գրականութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի գրող եւ թարգմանիչ Մկրտիչ Խէրանեանը¹, որ ստեղծագործել է թէ՛ արձակ, թէ՛ չափածոյ տեսակներում, գրել բանաստեղծութիւններ, պօէմներ, վիպակ, ինքնակենսագրական վէպ², հայերէն թարգմանութեամբ ընթերցողին ներկայացրել Հոմերոսի³, Նիզամիի⁴, Ռուդարիի⁵, Հաֆէզի⁶, Տուարզովսկու⁷,

¹ Մկրտիչ Խէրանեանը (1899—1970 թթ.) ծնուել է Վանում, կրթութիւն է ստացել Վարազայ վանքի Ժառանգաւորաց եւ Հայկազեան կենտրոնական վարժարաններում: 1915-ին գաղթել է Արեւելեան Հայաստան եւ ընդունուել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարան, որն աւարտելուց յետոյ ուսուցչութեամբ է զբաղուել: Տէս Գ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Կենսագրական բառարան (հայ մշակոյթի գործիչներ), Երեք հատորով, հտ. Բ., Ժ—ՄԵ, Երեւան, 1981, էջ 64:

² Հեղինակել է «Խնդութիւն» (1938) բանաստեղծութիւնների գիրքը, «Մոկաց Միրզայ» (1939) պօէմը, «Պօէմներ» (1955), «Հազարան բլբուլ» (1956, 1968) հէքեաթ-պօէմը, «Սասնայ տուն» (1958) դիւցազնավէպը, «Շարմաշուղներ» (1962) բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, «Շխոնց Միհրան» (1963) վիպակը, «Երկար, երկար մի ճանապարհ» (1965, 1983) ինքնակենսագրական վէպը, «Ձայն տուր, ո՛վ ծովակ» (2000), «Մտի գուլպաները» (1939, 1961), «Արհեստ սովորող կատուն» (1938, 1980) մանկական բանաստեղծութիւնների ժողովածուները: Տէս Գ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 64, տես նաեւ «Հայ գրատպութիւն եւ գրքարուեստ» հանրագիտարան, էջ 484: Վերջին տարիներին վերահրատարակուել են հեղինակի գործերը, 2017-ին լոյս են տեսել Խէրանեանի անտիպ էջերը: 2019-ին գրողի ծննդեան 120-ամեակի առթիւ լոյս են տեսել նրա «Երկար, երկար մի ճանապարհ...» ինքնակենսագրական վէպն ու Վանի ժողովրդական ստեղծագործութիւններն ընդգրկող «Մարգարիտներ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահիւստութեան գանձարանից» գիրքը:

³ Տէս ՀՈՄԵՐՈՍ, Իլիական, գրաբարից թարգմ.՝ Մ. Խէրանեանի, Երեւան, 1987:

⁴ Տէս ՆԻԶԱՄԻ ԳԵԱՆՋԵԻԻ, Լէյլի եւ Մէջնուն, թարգմ.՝ Մ. Խէրանեանի, Ս. Տարօնցու, Երեւան—Մոսկուա, 1947:

⁵ Տէս ՌՈՒԴԱՐԻ, Ժողովածու (քառեակներ, գաղելներ, քիթա, բէյթեր, քասիդներ), թարգմ.՝ Ս. Ումառեանի, Մ. Յարութիւնեանի, Շ. Սաֆեանի, Ա. Գրաշու, Մ. Խէրանեանի, Ս. Տարօնցու, Ա. Գասպարեանի, Երեւան, 1958:

⁶ Տէս ՀԱՖԷԶ, Լիրիկայ, վերջաբանը, ծանօթագրութիւնը եւ բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Ումառեանի, Երեւան, 1957:

⁷ Տէս Ա. ՏՈՒԱՐԳՈՎՍԿԻ, Պօէմներ, թարգմ.՝ Մ. Խէրանեանի, Խ. Հրաչեանի, Երեւան, 1951:

Պուշկինի⁸ ստեղծագործությունները: Գրական եւ հատկապես թարգմանական գործունեության համար յետմահու արժանացել է հայ առաջին տպագրիչ Յակոբ Մեղապարտի անուան յուշամեդալի⁹: Խէրանեանի վաստակն առաջին հերթին աղերսում է Ժ. դարի բանաստեղծ, փիլիսոփայ, աստուածաբան Գրիգոր Նարեկացու եւ նրա «Մատեան ողբերգութեան» երկին: Խէրանեանն առաջինն է ամբողջութեամբ արեւելահայերէն թարգմանել Նարեկացու «Մատեանն» ու այդպէս արեւելահայ ընթերցողին հաղորդակից դարձրել գրականութեան ամենաարժէքաւոր ստեղծագործություններից մէկին: Մինչ այս թարգմանությունը «Մատեանը» հատուածաբար արեւմտահայերէն էր թարգմանել Արշակ Չոպանեանը¹⁰, ամբողջութեամբ՝ Միսաք Գօշունեանը¹¹, Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանը¹², Գարեգին եպս. Խաչատուրեանը¹³: 1960-ին երեւանում «Հայպետհրատ» հրատարակչությունը լոյս է ընծայում Մկրտիչ Խէրանեանի՝ «Մատեանի» աշխարհաբար շափածոյ թարգմանությունը՝ Վարազ Առաքելեանի խմբագրությամբ¹⁴: Գիրքն սկսում է Մ. Մկրեանի առաջաբանով, որ մեզ նախապատրաստում է երկի ընթերցանութեանը՝ ներկայացնելով Նարեկացուն եւ մեկնելով նրա ստեղծագործությունը:

Յետագայում մեծապէս աւելացել են արեւելահայերէն թարգմանությունները, սակայն դրանց ուսումնասիրությունը քիչ ուշադրություն է

⁸ Տէս Ա. ՊՈՒՇԿԻՆ, Հէքեաթներ, պօէմներ, արձակ, թարգմ.՝ Աթ. Խնկոյեանի եւ ուրիշների, Երեւան, 1986:

⁹ Այս մասին տե՛ս «Մկրտիչ Խէրանեան — 110: Էրգրի կարօտը դարձրեց գրականություն», «Հոգեւոր հայրենիք» ամսաթերթ, Երեւան, 2010, թ. 2 (79), էջ 5:

¹⁰ Թարգմանուած հատուածները 1895-ին հրատարակուել են «Ծաղիկ» հանդէսում. տե՛ս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, «Ծաղիկներ միստիքական գրականութեան», «Ծաղիկ» ազգային, գրական եւ քաղաքական կիսամսեայ հանդէս, խմբագրապետ Ա. Չոպանեան, Կ. Պոլիս, 1895, նոր շրջան, Յաւելուածական թիւ, էջ 112—126: Յետագայում դրանք ամփոփուել են «Դէմքեր» ժողովածուի երկու հատորում. տե՛ս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Դէմքեր, հտ. Ա., Փարիզ, 1924, հտ. Բ., Փարիզ, 1929:

¹¹ Աշխարհաբար Նարեկ: Նարեկայ վանքի վանականներից Ս. Գրիգոր վարդապետի աղօթագիրքը, գրաբար բնագրից թարգմ.՝ Մ. Գօշունեանի, Կ. Պոլիս, 1902. տե՛ս նաեւ Մայր Աթոռի հրատարակությունը, էջմիածին, 2018:

¹² Նարեկ: Աղօթամատեան ս. Գրիգոր Նարեկացույ, արդի հայերէնի վերածեց Թ. եպս. Գուշակեանը, Գահիրէ, 1926:

¹³ «Նարեկ. Ողբերգություն Ս. Գրիգոր Նարեկացիի», աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպս. Խաչատուրեանը, Կ. Պոլիս, 1926. «Նարեկ. Մատեան ողբերգութեան Ս. Գրիգոր Նարեկացիի», գրաբար բնագրի հանդիպադրությամբ աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպս. Խաչատուրեանը, Պուլէնոս Այրէս, 1948:

¹⁴ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատեան ողբերգութեան, գրաբարից թարգմանեց Մ. Խէրանեանը, Երեւան, 1960: Խէրանեանի թարգմանություն հատուածներն ընդգրկել ենք այս հրատարակությունից՝ նշելով համապատասխան էջը:

սեւեռուել: Անդրադարձ են կատարել իրենք՝ թարգմանիչները, եւ գրուել են առանձին յօդուածներ: Խէրանեանն իր թարգմանութեանն անդրադարձել է դրա առաջաբանում¹⁵, իսկ Սուրէն Շտիկեանը գրել է «Գրիգոր Նարեկացու աշխարհաբար թարգմանութիւնները» յօդուածը¹⁶: Երկն ուսումնասիրողի կամ ընթերցողի համար առանձնայատուկ նշանակութիւն ունի թարգմանչի գրած ակնարկը՝ առաջաբանը, որտեղ քննարկուում են ստեղծագործական մի շարք հարցեր: «Թարգմանչի կողմից» հատուածում Խէրանեանն անդրադարձել է որոշ խնդիրներին՝ «Մատեանում» գերակշռող բանաստեղծական չափին, յանգին, նմանաձայնութեանը, ինչպէս նաեւ յաճախ կիրառուող գրաբարեան հոլովածներին ու դարձուածքներին, իւրայատուկ բառակազմութիւններին եւ բառաբարդումներին, որոնք երկին բնորոշ միջավայր, համապատասխան համ ու հոտ հաղորդող կարեւոր միջոց համարելով՝ նա աշխատել է պահպանել նաեւ թարգմանութեան մէջ¹⁷:

Ինչպէս գիտենք, «Մատեանը» բաղկացած է նախաբան «Դրութիւնք»-ից, իննսունհինգ գլխից, որոնք, բացառութեամբ երեքի, վերնագրուած են «Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խաւսք ընդ Աստուծոյ», եւ յիշատակարանից: Այլ վերնագրեր ունեն ՀԵ., ՂԲ., ՂԳ. գլուխները¹⁸: Խէրանեանը պահպանել է գլուխների յաջորդականութիւնը, սակայն «Մատեանի» ՂԲ., ՂԳ., ՀԵ. արձակ գլուխները, նախաբան «Դրութիւնք»¹⁹-ը եւ յիշատակարանը չի ընդգրկել իր թարգմանութեան մէջ, իսկ ԼԳ. գլուխը, որն առանց յանգի ու կշռոյթի (ռիթմ) է գրուել՝ բացառութեամբ վերջին հատուածի, թարգմանել է չափածոյ: Անդրադառնալով, այսպէս կոչուած,

¹⁵ Անդ, էջ XXXIII:

¹⁶ Տէս Ս. ՇՏԻԿԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացու աշխարհաբար թարգմանութիւնները, [http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20\(antip\).pdf](http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20(antip).pdf):

¹⁷ Տէս անդ, էջ XXIX:

¹⁸ ՀԵ. գլուխը վերնագրուած է «Դարձեալ առ նմին կրկնապատիկ երրորդութիւն աստուածային Հոգւովն ազդեցեալ, որ ինչ յառաքելոցն սահմանեցաւ աւանդութիւն՝ առ ամենայն լուսաւորութիւն եկեղեցւոյ դաւանութեան՝ մեկնապէս եղեալ աստանաւր: Եւ որ առ անշնչականս նիւթեղէն՝ ցուցանէ երանաւոր կերպագրութիւն անճառելի», ՂԲ. գլուխը՝ «Ի փայտն երջանիկ բարեբաստութեան ժամահարին խորհրդածութեան, աղաչանս եղեալ ընդ կերպարանս թարգմանութեան», իսկ ՂԳ. գլուխը՝ «Աղաւթք թարգմանաւրէն վասն սրբալոյս իւղոյն միւռոնի»:

¹⁹ «Դրութիւնք»-ը թարգմանութեան մէջ չի ընդգրկուել՝ պայմանաւորուած, հաւանաբար, դրա հեղինակային լինելու վերաբերեալ տարբեր կարծիքներով: «Մատեանի» խորագրի հարցով տես Ն. ԹԱՄՐԱՋԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ Նարեկեան դպրոցը, գր. Բ., Երեւան, 2016, էջ 297–302:

«վիճալարոյց գլուխներին»՝ թարգմանիչը գրել է. «ՀԵ., ՂԲ. եւ ՂԳ. գլուխներն ամբողջութեամբ, ինչպէս եւ առանձին ենթամասեր ԼԳ., ԼԴ. եւ ԻԶ. գլուխներում, ունեն զուտ դաւանաբանական եւ կրօնափիլիսոփայական բնոյթ ու բովանդակութիւն, որոնք, իրենց ոճով ու ոգով անյարիր լինելով ընդհանուր պօէմի հետ, հազիւ թէ հանճարեղ հեղինակի գրչին պատկանեն»²⁰: Այդ գլուխների ու հատուածների բացակայութիւնը պայմանաւորուած էր ոչ այնքան Խէրանեանի յիշեալ կարծիքով, որքան, թերեւ, խորհրդային ժամանակաշրջանով, երբ արգելուած էր աղօթագրքի հրատարակութիւնը: Ուսումնասիրութիւններում նարեկացիագէտները համակողմանի քննութեամբ ապացուցել են, որ դրանք պատկանում են Նարեկացու գրչին եւ ի սկզբանէ եղել են «Մատեանում»²¹: Հետագայում, երբ Հայ Առաքելական Եկեղեցին սկսեց վերահրատարակել Խէրանեանի թարգմանութիւնը, ընդգրկուեցին նաեւ այդ գլուխները՝ Արշակ Մադոյեանի փոխադրութեամբ²²:

Նարեկացին, ինչպէս միջնադարեան գրեթէ բոլոր մատենագիրները, յաճախ է դիմել Աստուածաշնչին, սակայն, դարձեալ խորհրդային ժամանակաշրջանով պայմանաւորուած, համապատասխան ոչ բոլոր հատուածներն են ծանօթագրուել, եւ շատ արտայայտութիւններ մնացել են անհասկանալի: Խէրանեանի թարգմանութիւնն ունի ծանօթագրութիւն-

²⁰ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Մատեան ողբերգութեան, էջ XXXIV:

²¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Մատեան ողբերգութեան, աշխատասիրութեամբ Պ. Խաչատրեանի եւ Ա. Ղազինեանի, Երեւան, 1985, էջ 1038–1039, ծան. 5. («Մատեանի» բնագրի հատուածներն ընդգրկել ենք այս հրատարակութիւնից՝ նշելով համապատասխան էջը, անհրաժեշտութեան դէպքում տողը): Այս հարցին է անդրադարձել նաեւ «Մատեանը» ֆրանսերէն թարգմանող Ժ.–Պ. Մահէն՝ նշելով. «Վաղուց է նկատուել, որ «Մատեանի» 34-րդ, 75-րդ, 92-րդ եւ 93-րդ գլուխները շատ տարբեր են մնացածներից: Տարբերութիւնը մի քանի յատկանիշներից է կախուած: Նշուած գլուխների ոճը նուազ քերթողական եւ արձակին աւելի մօտիկ է, քան թէ մնացածներինը: Դաւանաբանական կամ աստուածաբանական բովանդակութեամբ դրանք առանձնանում են Գրիգորի սովորական մաղթանքներից եւ խոստովանութիւններից: Մնացածներից ձեւով եւ բովանդակութեամբ տարբերուող այդ գլուխները ոչ միայն պատկանում են պօէմին, այլեւ ընդգծում են դրա հիմնական բաժինները», տե՛ս Ժ.–Պ. Մահէն, «Ողբերգութեան մատեանի» կառուցուածքի եւ ստեղծագործման մի քանի հարցեր», ՊԲՀ, Երեւան, 1986 (4), էջ 100: Տե՛ս նաեւ Ա. Մահէն ԵՒ Ժ.–Պ. Մահէն, Գրիգոր Նարեկացին եւ իր «Մատեան ողբերգութեան» երկը, ֆրանսերէնից թարգմանեց Շ. Թամրազեանը, Երեւան, 2004, էջ 136–141:

²² ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Մատեան ողբերգութեան, գրաբարից թարգմանեց Մ. Խէրանեանը, Ս. Էջմիածին, Ա. հրատ.՝ 2012, Բ. հրատ.՝ 2013, Գ.՝ հրատ.՝ 2015, Դ. հրատ.՝ 2016, Ե. հրատ.՝ 2018, Զ. հրատ.՝ 2019, Է. հրատ.՝ 2020, Ը. հրատ.՝ 2021: Մայր Աթոռի հրատարակութիւններից բացի՝ ցայսօր եղել է առնուազն եւս տասներկու օրինաւոր (տե՛ս Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութեան Նարեկները) եւ ընդհատակէպ վերահրատարակութիւն:

ներ, որոնք կազմելիս թարգմանիչն օգտագործել է նոյն երկիր՝ Թորգոմ արքեպս. Գուշակեանի եւ Գարեգին եպս. Խաչատուրեանի արեւմտահայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւնների ծանօթագրութիւնները՝ որոշ ճշգրտումներով²³: Խէրանեանի թարգմանութիւնն ունի բառարան: Դրանում կան բնագրի բառերի աշխարհաբար այնպիսի տարբերակներ, որոնք կարելի էր գործածել հէնց թարգմանութեան մէջ (աստուածաբալ—աստուածացրած, բարձրայօն—մեծամիտ, դատակնիք—դատավճիռ, զենեկ—մորթեկ): Խէրանեանը, սակայն, այդպէս չի վարուել, ինչի մասին, ի թիւս այլ հարցերի, խօսում է Շտիկեանն իր յօդուածում²⁴:

Բառապաշարը թարգմանութեան մէջ

Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծական խօսքի հետ են կապուել նրա պաշտամունքն ու ժողովրդականութիւնը: Նարեկացու լեզուն հարուստ է ինքնահնար դարձուածքներով՝ յաճախ դրանց նուրբ ու բազմիմաստ կիրառութեամբ: Ուշագրաւ են «Մատեանի» նորաբանութիւններն ու բառաբարդումները: Ինչպէս վկայում է Վ. Առաքելեանը, «Նարեկացին «Մատեան ողբերգութեան» մէջ, ըստ «Հայկազեան բառարանի» տուեալների, կազմել է 700—750 բառ. սա նորակազմ բառերի մի այնպիսի քանակ է, որ հազուագիւտ երկերում կարելի է գտնել: Դրանք մեր լեզուին պակասող այն բառերն են, որոնք արտայայտում են մարդու հոգեկան ապրումները, բնութեան երեւոյթները, որոնք վերաբերում են մարդու աշխատանքային գործունէութեանը, կեանքին ու կենցաղին»²⁵: Այդ բառերի մի մասը ժամանակի ընթացքում դուրս է եկել կիրառութիւնից, իսկ զգալի մասն էլ գործածուում է նաեւ այսօր: Եւ որքան հարուստ ու բազմաձեւ է «Մատեանի» բառապաշարը, այնքան դժուար է այն թարգմանելը: Թարգմանիչը, անշուշտ, կանգնել է բարդ խնդրի առջեւ՝ ինչպէս թարգմանել կամ հասկանալի ձեւով ներկայացնել դրանք՝

ա) նորաբանութիւնների մեծ մասը Խէրանեանը նոյնութեամբ փոխանցել է, քանի որ հնարաւորութիւն չի ունեցել դրանց իմաստներն ամ-

²³ Տէն ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատեան ողբերգութեան, գրաբարից թարգմանեց Մ. Խէրանեանը, էջ XXXIII—XXXIV:

²⁴ Տէն Ս. ՇՏԻԿԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացու աշխարհաբար թարգմանութիւնները, [http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20\(antip\).pdf](http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20(antip).pdf):

²⁵ Տէն Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացու լեզուն եւ ոճը, Երեւան, 1975, էջ 42—43:

բողջութեամբ ընկալելի դարձնելու մէկ այլ բառով («անագնատեսիլ».
«Մատեան»՝ 366, *Խէրանեան*՝ 132, «անձնանէծ».
«Մատեան»՝ 362, *Խէրանեան*՝ 129, «դժուարակոյր».
«Մատեան»՝ 241, *Խէրանեան*՝ 28, «ախորժաճա-
շակ».
«Մատեան»՝ 436, *Խէրանեան*՝ 205, «երկայնամիտ».
«Մատեան»՝ 436, *Խէրանեան*՝ 205, «մարգարէանառ».
«Մատեան»՝ 436, *Խէրանեան*՝ 206),

բ) որոշ դէպքերում նորաբանութիւններն արտայայտել է հոմանիշով,
որը մօտ էր բառի հիմնական իմաստին՝ առանձին վերցրած («հանապա-
գասխալ».
«Մատեան»՝ 435 — «մշտասխալ».
Խէրանեան՝ 203, «ապաջան».
«Մատեան»՝ 251 — «իզուր, ապարդիւն».
Խէրանեան՝ 7, «զգայազիրկ».
«Մատեան»՝ 329 — «զգայագուրկ».
Խէրանեան՝ 91, «հեղգացելոց».
«Մատեան»՝ 435 — «ծոյլերի».
Խէրանեան՝ 203),

գ) թարգմանել է ամբողջական արտայայտութեամբ («զուգա-
գործ».
«Մատեան»՝ 301 — «նոյն բանն անող».
Խէրանեան՝ 60, «գերաշ-
խարան».
«Մատեան»՝ 436 — «հոյժ աշխարող».
Խէրանեան՝ 204, «զուգա-
ձայնութիւն».
«Մատեան»՝ 436 — «միաբան ձայնակցութիւն».
Խէրանեան՝ 207, «նախապարգել».
«Մատեան»՝ 285 — «նախապէս իրեն պարգեւած».
Խէրանեան՝ 43):

Բանաստեղծական չափը թարգմանութեան մէջ

«Մատեանի» բուն բնագիրը տողատուած է, բայց Նարեկացին այն-
պէս է կառուցել իր երկը, որ արտասանական, շարահիւսական, իմաս-
տային ինքնուրոյնութիւն եւ կարեւորութիւն ունեցող միաւորները տա-
րանջատուել են՝ դրանց միջեւ տրուող դադարի, յատուկ արտայայտուած
ներքին ձայնի, չափի, կշռոյթի ու յանգաւորման շնորհիւ: «Մատեանն»
ընկալելի դարձնելու համար է նաեւ, որ *Խէրանեանն* այն տողատուած
է ներկայացրել, ինչը հնարաւորութիւն է տուել ընթերցողին կենտրոնա-
նալու շարահիւսական ու արտասանական ինքնուրոյնութիւն ունեցող
տողերի կամ ավարտուած մտքերի վրայ: «Մատեանում» հանդիպում է
հայկական բանաստեղծութեան տարածուած չափերից մէկը՝ բաղկացած
հնգավանկ անդամներից: Այս չափով է գրուած իւրաքանչիւր գլխի խո-
րագիրը՝ «Ի խորոց սրտի / խօսք ընդ Աստուծոյ»: Սակայն բազմաթիւ հա-
տուածներ յօրինուած են այլ չափերով: Յաճախ առաջացող տպաւորու-
թիւն է, որ «Մատեանն» ազատ ոտանաւորով յօրինուած երկ է:

«Մատեանի» մեծավերջ-շեշտովոր (եամբ-անապեստեան)²⁶ երկանդամ 10, եռանդամ 15 եւ քառանդամ 20 վանկանի հատուածները խէրանեանը հիմնականում նոյն չափով է թարգմանել: Բացառութիւն են 20-վանկանի տողերը, որոնք հազուագիւտ հատուածներում են արտայայտուել նոյն չափով, եւ յաճախ 5+5+5+5 հաւասարաչափ տողը փոխարինուել է 5+5+5+4 չափով:

Տարբեր չափերով գրուած հատուածներում խէրանեանը դարձեալ հաւատարիմ է մնացել բնագրին՝ տողերը թարգմանելով տարբեր չափերով: Թարգմանութեան մէջ բնագրի բանաստեղծական չափը նոյնութեամբ պահելու համար դժուարութիւններ են առաջացել գրաբարի եւ աշխարհաբարի քերականական տարբերութիւնների հետեւանքով:

Այսպիսի դէպքերում պէտք է հաշուի առնել, որ չափը բխում է բանաստեղծական տրամադրութիւնից՝ ասես ակամա²⁷: Ուստի կարելոր է այդ տրամադրութիւնն արտայայտելը, եւ պարտադիր չէ, որ թարգմանիչը միշտ նոյնութեամբ պահպանի բնագրի չափը:

Խէրանեանը հաշուի է առել այս սկզբունքը, եւ շնայած թարգմանուած տողերը յաճախ աւելի երկար են եղել, դրանից ներքին յանգը, կշռոյթն ու բովանդակութիւնը չեն տուժել:

Յանգը թարգմանութեան մէջ

Միջնադարում յանգը ոչ միայն երանգաւորել է խօսքը՝ դառնալով որեւէ տրամադրութեան, յոյզի, ապրումի արտայայտիչ, այլեւ բովանդակային դեր է կատարել: Դրանով հեղինակն ընթերցողի ուշադրութիւնն է կենտրոնացրել յատուկ հատուածների, մտքերի ու բառերի վրայ: «Մատեանին» բնորոշ առանձնայատկութիւններից է ներքին յանգաւորումը. ՁԳ. գլխի 32—45 տողերի վերջին բառը յանգաւորուել է նախորդող բառերից մէկի հետ.

²⁶ Այս չափի մասին տես է՝ Ջ. Բ. Ա. Մ. Պօլտիկայի հարցեր, Երեւան, 1976, էջ 266:

²⁷ С. И. Гете, Примечания и заметки для лучшего понимания Западно-восточного дивана, «Проблемы востоковедения», Москва, 1960, №3, էջ 193:

Մանաւանդ զի Դու լոյս ես եւ յոյս,
եւ ես՝ խաւար եւ յիմար,
Դու՝ իսկութեամբ բարի, գովելի,
եւ ես՝ համայնիւն շար, ապիկար
(«Մատեան», 583, տ. 32–35):

Մանաւանդ որ Դու լոյս ես ու յոյս,
Իսկ ես խաւար ու խենթ.
Դու ի բնէ բարի ու գովելի,
Իսկ ես՝ շար համակ ու ապիկար
(Խէրանեան, 360):

Թարգմանչի համար եւս դժուար էր հաւատարիմ մնալ եւ յանգին, եւ չափին, սակայն էդ. Զրբաշեանն իրաւացիօրէն նկատել է. «Չափածոյի թարգմանութեան մէջ բնագրի տաղաչափութեան ճշգրիտ պահպանումը յաճախ ոչ միայն հնարաւոր, այլեւ ցանկալի չէ, քանի որ կարող է չհամապատասխանել թարգմանուող լեզուի օրինաչափութիւններին եւ պատճառ դառնալ բովանդակութեան աւելի էական կողմերի կորստեան: Ընդհակառակը, շեղուելով բնագրի տաղաչափական ինչ-ինչ գծերից, տաղանդաւոր թարգմանիչը կարող է շատ աւելի մերձենալ նրա ոգուն»²⁸:

«Մատեանի» որոշ հատուածներ բազմալանգ են. ԺԲ. գլխում տարբեր յանգեր են գործածուել՝ թիւնս, -մունս, -իս, -ոյս: Թարգմանիչը դրանք արտայայտել է աշխարհաբար համարժէքներով.

Փարատեա՛, ամենապարգեւ, զամալ-
թական տխրութիւնս («Մատեան», 29):

Փարատիր, ամենապարգեւ, ամօթալի
տխրութիւններս (Խէրանեան, 49):

Տեառանգրեա՛քո անուամբդ զլուսան-
ցոյց երդ յարկիս («Մատեան», 291):

Տեառնագրիր անունովդ լուսացոյց
երդն իմ յարկի (Խէրանեան, 49):

Կնքեա՛, կեցուցիչ, զկորուսչին ընթաց-
մունս («Մատեան», 291):

Կասեցրո՛ւ, կեցուցիչ, ընթացքի կորուս-
չի (Խէրանեան, 49):

Կշռոյթը թարգմանութեան մէջ

«Մատեանի» որոշ հատուածներ արձակ են գրուել, եւ այդ հատուածներում հեղինակն աւելի շատ է ձգտել կշռոյթի, հանգիստութեան ու ներքին յանգի: Եւ ինչպէս իրաւացիօրէն նկատուել է, «...հեղինակը որոշ հատուածներում իմաստով եւ ձեւով տարբեր բառերի միջեւ կապը սերտացնելու համար որոշիչը եւ որոշեալը սկսել է միեւնոյն հնչիւնով կամ կրկնել է նոյն հնչիւնը, կապակցութիւնը եւ այլն»²⁹: Այսպիսի ոճական հնարքներն էլ ապահովել են նշուած հատուածների կշռոյթը: «Մատեա-

²⁸ Է. ԶՐԲԱՇԵԱՆ, Գրականութեան տեսութիւն, Երեւան, 1972, էջ 315:

²⁹ Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 190:

նի» ԼԴ. գլխի ներքոնշեալ արձակ տողը կշռոյթ եւ համաչափութիւն է ստացել վերջին երկու նոյնարմատ բառի շնորհիւ: Ըստ Կ. Չուկովսկու՝ կշռոյթի եւ ձայնի զգացողութիւնն անհրաժեշտ է թարգմանչին ոչ միայն այն դէպքում, երբ նա գործ ունի կշռոյթաւորուած, այլեւ բանաստեղծական կշռոյթին չառնչուող արձակի հետ³⁰: Խէրանեանի թարգմանութեան մէջ նշուած տողի կշռոյթն աւելի վառ է դրսեւորուել, քանի որ նա ոչ միայն պահպանել է արմատի կրկնութիւնը, այլեւ հատուածը տողատուած է ներկայացրել.

Շնորհա՛ եւ ինձ՝ մեղաւորիս խաւսել
համարձակութեամբ զկենդանարար
խորհուրդ աւետեաց Աւետարանիդ
(«Մատեան», 386):

Շնորհ արա նաեւ ինձ՝ մեղաւորիս, որ
ես էլ խօսեմ համարձակութեամբ
Կենդանարար խորհուրդն աւետեաց
Աւետարանիդ (Խէրանեան, 151):

«Մատեանում» կշռոյթ է ստեղծուել նաեւ բառերի յատուկ տեղայնացման շնորհիւ, որով տարանջատուել են տողը կազմող իմաստային միավորները: Թարգմանութեան մէջ դրանց տեղի, նաեւ բառի փոփոխութիւնը խախտել է կշռոյթի զգացողութիւնը.

Զրկեալ զարքայն երկնաւոր ի յարքայա-
կանն կայից («Մատեան», 449):

Զրկելով երկնաւոր թագաւորին իր կայ-
քից արքայական (Խէրանեան, 220):

Այսպիսի մի շարք օրինակներում թարգմանիչը փոխել է կշռոյթական արժէք ունեցող բառերի տեղն ու չի պահպանել կրկնութիւնը.

Զդիմադրութիւն դիմեցմանն՝ բանիդ Աս-
տուծոյ յուսացայ («Մատեան», 503):

Յարձակումներն դիմադրելու յոյսն
Աստուծոյ խօսքի վրայ հիմնեցի
(Խէրանեան, 279):

Երբեմն էլ երկու իրարից անջատ բառերում նոյն արմատի կրկնութեամբ դրանց միջեւ արտասանական դադար է տրուել, եւ ստեղծուել է որոշ կշռոյթ: Խէրանեանը չի պահպանել կշռոյթի արժէք ունեցող այս կիրառութիւնը. նա պարզապէս միացրել է կրկնուող բառերը.

Ընդդէմ անբարի բարուց բռնութեանն
Բելիարայ («Մատեան», 44):

Ընդդէմ բռնութեան անբարեբարոյ
Բելիարի (Խէրանեան, 219):

³⁰ Сѣу К. Чуковский, Высокое искусство, Москва, 1968, էջ 176:

Այլ դէպքերում աշխարհաբարի քերականութիւնը թարգմանչին թոյլ չի տուել կրկնուող բառերը նոյնութեամբ պահել կողք կողքի, ինչի հետեւանքով տողը զրկուել է ներքին կշռոյթից.

Եւ որքան մարթ է զմարդն Աստուծոյ՝
Աստուծոյ նմանեցուցանել
(«Մատեան», 527):

Եւ որքան հնարաւոր է Աստուծոյ
մարդուն Աստծուն նմանեցնել
(Խէրանեան, 306):

Թարգմանութեան մէջ երբեմն չի պահպանուել կշռոյթական արժէք ունեցող կրկնուող բառերից ոչ մէկը, այլ միայն արտայայտուել է տուեալ տողի բովանդակութիւնը.

Եւ զամենայն յամենայնի ամենայնի
Քո կարողութեամբդ («Մատեան», 444):

Եւ Քո բացարձակ ու կատարեալ կարողութեամբ
(Խէրանեան, 215):

Պատկերաւորման միջոցները թարգմանութեան մէջ

«Մատեանում» հանդիպող փոխաբերական պատկերները միջնադարեան մտածողութեան գեղարուեստական արտացոլումն են, ուստի կառուցուած են որպէս «սրտի խորքերից յղուած մաղթանք առ Աստուած, մեղքերի խոստովանութիւն, հոգեկան վիճակի առարկայական զուգահեռ եւ նմանութիւն, մարդկային եւ աստուածայինի հակադրութիւն, ներման արժանանալու յոյս եւ փրկութեան խնդրանք»³¹: Պատկերներն արտայայտում են բովանդակութեան ու ձեւի միասնութեամբ եւ ունեն սկիզբ, զարգացում եւ հանգուցալուծում³²: «Մատեանի» ԿԱ. գլխում բնութեան նկարագրութիւն է: Բնութեան եւ հեղինակի անձի նկարագրութիւնը համադրուելով ստեղծուել է մի երրորդ պատկեր.

Քանզի զոր աւրինակ տատանին տագնապաւ տերեւք տնկոց եղելին ծառոց,
Շարժեալք ի հողմոց ուժգին բախելոց՝
հոսեալք ի խոնարհ,
Այնպէս ջանացաւ ջառդել զընթացից
իմոց վերարձակութիւն
Քաջաբեր ուղէջս՝ զյարմարեալս ձեռամբ
անեղ մշակիդ («Մատեան», 490—491):

Քանզի, ինչպէս որ կտատանուեն տագնապով տերեւները եղենու դալար տունկերի
Ու շարժուելով ուժգին հողմերից՝
կթափուեն գետնին,
Այդպէս էլ ջանաց ջարդել շառ ոգին իմ
վարք ու բարքի
Բարբեր ճիւղերն՝ ի վեր բարձրացած,
Եւ որոնք անեղ մշակիդ ձեռքով էին յօրինուած
(Խէրանեան, 266):

³¹ Ա. ՂԱԶԻՆԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացի. բանաստեղծական արուեստը, Անթիլիաս—Լիբանան, 1995, էջ 199:

³² Անդ, էջ 195—200:

Վերոնշեալ հատուածում Նարեկացին այնքան իրական է ստեղծել փոխաբերական պատկերը, որ թարգմանիչը տեսել է նոյնիսկ այն աննիւթեղէն էութիւնը, որի բառային դրսեւորումը չկայ բնագրում («Այնպէս ջանացաւ ջարդել... զընթացից իմոց վերառնակութիւն»), եւ այն արտայայտել է թարգմանութեան մէջ («չար ոգիւն»):

«Մատեանում» պատկերաւորման որեւէ միջոց ընդգրկող ամբողջական հատուածներ են հանդիպում՝ պայմանաւորուած որոշ գրուագների բովանդակութեամբ: Ակնյայտ է, որ Նարեկացին ոճական այս ձեւով ոչ միայն տեսանելի է դարձրել պատկերաւորութիւնը, այլեւ առաւել խորութեամբ է բացայայտել ու նկարագրել մարդկային յոյզերն ու ապրումները: «Մատեանի» թարգմանիչը նոյնպէս փորձել է պահպանել բնագրի պատկերաւորութիւնը, որը հեղինակն ստեղծել է ամենատարբեր ոճական հնարքներով: Այսպէս՝ Աստծուն բնորոշող մակդիրներով են յագեցած Գ. եւ ԼԲ. գլուխները, իր անձին տրուած բնորոշումներով՝ ԾԶ. գլուխը: Խէրանեանը դրանք արտայայտել է՝

ա) նոյնութեամբ («Աւրինական աննուէր, դպիր կշտամբեալ». «Մատեան»՝ 468 — «Օրէնուսոյց աննուէր, դպիր կշտամբուած». Խէրանեան՝ 242, «Ակնս յայրատատես, ականջս վրիպալուր». «Մատեան»՝ 467 — «Այլ յայրատատես, վրիպալուր ականջ», Խէրանեան՝ 241),

բ) տուեալ հոմանշային շարքի այլ բառերով («մշակ հեղգացեալ». «Մատեան»՝ 468 — «անաշխոյժ մշակ». Խէրանեան՝ 242, «անպատու պար անկեալ». «Մատեան»՝ 468 — «անպաշտպան անկեալ». Խէրանեան՝ 242, «փառաւորութիւն ընդոտնեալ». «Մատեան»՝ 468 — «ոտնակոխ փառաւորութիւն», Խէրանեան՝ 242, «բարեկամ հատուածեալ», «Մատեան»՝ 468 — «բարեկամ գծուած». Խէրանեան՝ 242, «մատակարար կամակոր». «Մատեան»՝ 468 — «մատակարար խարդախ». Խէրանեան՝ 242, «դիպուածք թշնամանեալ», «Մատեան»՝ 468 — «նախատելի դիպուածներ». Խէրանեան՝ 242),

գ) այնպիսի մակդիրով, որը կորցրել է բնագրի պատկերաւորութիւնը («Գոյութիւն լեռդի վիմական, խորհուրդ ծորեալ». «Մատեան»՝ 467 — «Լեռդի փառահանգոյն, դատարկ խորհուրդ». Խէրանեան՝ 241):

Վերջին օրինակի թարգմանութեան մէջ Խէրանեանը զանց է առել պատկերը:

Այսպիսով՝ «Մատեանի» կշռոյթային նրբութիւնները՝ պայմանաւորուած բառային ու շարահիւսական միջոցներով, ոճական հնարքներով

(կրկնութիւն, բառերի յատուկ տեղայնացուածութիւն, ներքին կշռոյթ),
Խէրանեանի թարգմանութեան որոշ հատուածներում պահպանուել են:
Երբեմն էլ բառերի աննշան փոփոխութիւնն անգամ խախտել է բնագ-
րի համաշափութիւնը: Տարբեր սկզբունքով է Խէրանեանը թարգմանել
պատկերաւորման եւ արտայայտչական միջոցները. մակդիրները թէ՛
նոյնութեամբ է թարգմանել կամ փոխարինել այլ նրբերանգներով եւ թէ՛
երբեմն առարկայացրել է: Փոխաբերական արտայայտութիւններն ու
պատկերների մեծ մասն ուղիղ իմաստով են թարգմանուել, քանի որ
աշխարհաբարը հնարաւորութիւն չի տուել արտայայտելու դրանց բազ-
միմաստութիւնն ու միջնադարեան այլաբանութիւնը, իսկ սուրբգրային
յարասութիւնների ծանօթագրուած չլինելու հետեւանքով միտքը եր-
բեմն հասկանալի չէ, յատկապէս երբ փոխանունները բացատրուած չեն:
Բնագրային կրկնութիւնները Խէրանեանի թարգմանութեան մէջ հիմնա-
կանում պահպանուել են: Մնացած դէպքերում արտայայտչական միջոց-
ների ընդգծուած չլինելն ու նոյնիսկ դրանց տեղի, դիրքի փոփոխութիւնն
ազդել են թարգմանութեան որակի վրայ, քանի որ թուլացել են բնագրի
ոճական առանձնայատկութիւնն ու բանաստեղծական կշռոյթը:

Բնագրի բառերի, բառ-պատկերների առանձնայատկութիւնը Խէ-
րանեանը պահել է՝ փորձելով մօտ մնալ բնագրին, եւ միայն առանձին
դէպքերում են հանդիպում այլակերպ թարգմանութիւններ: Նորակազ-
մութիւնների մեծ մասը նոյնութեամբ կամ հոմանիշով է արտայայտել,
ուրիշ դէպքերում թարգմանել է ամբողջական արտայայտութեամբ: Միջ-
նադարեան մտածողութեանը բնորոշ այլաբանութիւնն ու պատկերաւո-
րութիւնն արտայայտող բառերը Խէրանեանը թարգմանել է կա՛մ ճշգրտօ-
րէն, կա՛մ իմաստային մեկնութիւն է տուել: Բնագրի բառապաշարն ըն-
կալելու համար թարգմանին առաջնորդուել է Սուրբ Գրքի, բառարաննե-
րի բացատրութիւններով կամ իւրովի մեկնութիւններ իրականացնելով:
Թարգմանութեան մէջ որոշ հատուածներ ծանօթագրուել են, որի շնորհիւ
հասկանալի են դարձել եւ իմաստը, եւ աղբիւրը:

* * *

Մկրտիչ Խէրանեանին յաջողուել է ստեղծել այնպիսի թարգմանու-
թիւն, որի շնորհիւ արեւելահայ ընթերցողը հազարամեակ անց էլ հա-
ղորդոււմ է «Մատեանին», հաւատի, յոյսի եւ սիրոյ լոյս խառնում սեփա-
կան էութեանը, բարձրանում ինքն իրենից, նորոգոււմ հոգով: «Մատեա-

նի» խնդրանեանական թարգմանութիւնն առ այսօր վերահրատարակում է՝ մնալով թարգմանութիւններից չգերազանցուածն ու լաւագոյնը, որն առինքնող մի թովչանքով դէպի իրեն է ձգում ընթերցողին ու ուսումնասիրողին՝ փնտրելու նարեկացու համամարդկային ու վերժամանակեայ ընկալումների նոր ուղենիշներ: Եւ արդեօք սա չէ՞ անմահութիւնը՝ թարգմանուած բառին, տողին, մտքին շունչ տուող, կենդանացնող թարգմանչի տաք շնչառութիւնը:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из важнейших переводов «Книги скорбных песнопений» Григора Нарекаци с грабара на новоярмянский язык. На примере перевода Мкртыча Хераяна предпринимается попытка изучить, как переводчик воспринимает, интерпретирует и воспроизводит на современном армянском средневековое произведение, с какими проблемами сталкивается при переводе и какие методы их решения использует. Изучение данного перевода не только предоставляет возможность оценить труд переводчика, но и выявить проблемы и особенности перевода, которые в дальнейшем могут способствовать появлению новых, более совершенных переводов «Книги скорбных песнопений».

Мкртыч Хераян создал перевод, благодаря которому восточноармянский читатель знакомится с «Книгой скорбных песнопений» даже через тысячу лет. Несмотря на некоторые упущения и разнообразные переводы, в большинстве примеров Хераяну удалось сохранить стихотворный размер, ритмика, рифма, ритм и лексику оригинального текста. В тех случаях, когда черты оригинала не сохранились, они иногда были обусловлены чертами древнеармянского азыка, а иногда — стилем переводчика.

SUMMARY

The article considers one of the important translations of the Book of Lamentations by Gregory of Narek from the Classical Armenian into Modern Armenian language. On the example of Mkrtich Kheranyan's translation, an attempt is made to

study how the translator perceives, interprets and reproduces the medieval work in Modern Armenian, what problems he faces while translating the text and what solutions he offers. The analysis of this translation not only provides an opportunity to evaluate the translator's efforts, but also detects problems and some peculiarities of the translation, which in the future can contribute to the emergence of new, improved translations of the Book of Lamentations.

Thanks to Mkrtich Kheranyan's translation, Eastern Armenian readers can get acquainted with the Book of Lamentations even after a thousand years. However, despite some omissions and various translations, in most of the examples Kheranyan managed to preserve the prosody, the rhyme, the rhythm and vocabulary of the original text. The cases, in which features of the original are not preserved, are sometimes conditioned by the traits of the Classical Armenian language, and sometimes—by the style of the translator.

